

مراتب صله رحم و آسیب‌شناسی آن در عصر حاضر

حجت‌الاسلام والمسلمین کاظم دلیری*

مقدمه

بخش مهمی از روابط اجتماعی انسان، به روابط او با خویشاوندانش باز می‌گردد. شبکه روابط خویشاوندی، همواره دوشادوش روابط خانوادگی در جوامع مختلف حضور داشته است. آنچه که این شبکه را به هم گره می‌زند، پیوند همخونی است که پیوندی تکوینی، فطری و ماندگار است و بر همه مناسبات فAMILIARY سایه می‌گستراند. روابط خویشاوندی در کنار روابط خانوادگی، به منزله عمود خیمه اجتماع است که با تحکیم آن، بنای اجتماع مستحکم، و با تضعیف آن، بنای جامعه سست و متزلزل می‌شود و حیات مادی و معنوی و سلامت جسمی و روانی افراد آن به خطر می‌افتد. یکی از معضلات اخلاقی جوامع معاصر، تضعیف یا قطع پیوندهای خویشاوندی است که پیامدهای ناگوارش دامن جامعه بشری را گرفته است و به دین و دنیای آنان آسیب می‌زند.

در دایره روابط خویشاوندی، حقوق و وظایف متقابلی برای هر یک از اعضا تعریف شده است که همه آنها در مفهوم «صله رحم» می‌گنجد. صله رحم، به معنای پیوند با خویشاوندان است و در برابر قطع رحم قرار دارد. صله رحم مراتبی دارد که در بخش اول این گفتار درباره آنها سخن می‌گوییم. سپس در بخش دوم، آسیب‌های مرتبط به آن را با تأکید بر مراتب پیشگفته و آسیب‌های عصر حاضر تشریح می‌کنیم.

الف. مراتب صله رحم

نگاهی به توصیه‌های نورانی اهل بیت علیهم‌السلام در باب صله رحم، دست‌کم چهار مرتبه از صله رحم

* دانش‌آموخته سطح ۳ حوزه علمیه قم.

را می‌توان بازشناسی کرد که در اینجا به تبیین آن‌ها می‌پردازیم.

۱. سلام، احوالپرسی و خوشرویی

اولین و پایین‌ترین مرتبه صله رحم، سلام و احوالپرسی و ارتباطات گفتاری با خویشاوندان است که شامل گفتگوی حضوری و چهره به چهره، تلفنی، ارسال پیام شفاهی و کتبی (مانند نامه و پیامک) می‌شود. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: «صَلُّوا أَرْحَامَكُمْ وَ لَوْ بِالتَّسْلِيمِ»^۱ با خویشاوندانتان پیوند داشته باشید، گر چه به سلام کردن باشد». امام صادق علیه السلام نیز فرمود: «صَلُّوا أَرْحَامَكُمْ وَ بَرُّوا بِأَخْوَانِكُمْ وَ لَوْ بِحُسْنِ السَّلَامِ وَ رَدِّ الْجَوَابِ»^۲ با خویشاوندانتان پیوند داشته باشید و به برادرانتان نیکی کنید، گر چه به سلام کردن خوب و جواب دادن سلام باشد». سلام، یک پیام کوتاه به نشانه صلح و صفا و دوستی و برادری است و سلام کردن خوب و محبت‌آمیز و با صدای رسا و جواب دادن درست به سلام خویشاوند، می‌تواند این پیام را به خوبی منتقل کند. خوشرویی و برخی رفتارهای ساده و محبت‌آمیز و بدون هزینه دیگر نیز می‌تواند همچون سلام کردن، مصداق این مرتبه صله رحم باشد؛ مانند دادن جرعه آبی به دست خویشاوند. چنانکه امام رضا علیه السلام فرمود: «صَلِّ رَحِمَكَ وَ لَوْ بِشَرْبَةِ مِنْ مَاءٍ»^۳ با خویشاوندت پیوند داشته باش، گر چه به آب نوشیدنی باشد».

۲. دید و بازدید

دومین مرتبه از صله رحم، رفت و آمد با خویشاوند و دید و بازدیدهای فردی و خانوادگی از یکدیگر است که در قالب‌هایی مثل رفت و آمدهای متعارف، عیادت در هنگام بیماری و دلجویی در هنگام مصیبت و گرفتاری، برگزاری میهمانی و شرکت در آن واقع می‌شود. این مرحله از صله رحم، بسیار ارزشمند است و سبب انس و الفت و محبت و صمیمیت با یکدیگر می‌شود. گاهی انسان خویشاوندانی دارد که به دلایلی مانند کینه، کدورت، قهر و دشمنی با او رفت و آمد نمی‌کنند و حاضر به رفت و آمد هم نیستند یا خویشاوندانی دارد که اهل فسق و فجورند؛ برای مثال حتی در محافل خویشاوندی به مشاهده و تماشای برنامه‌های مبتذل

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۲، ص ۱۵۵.

۲. همان، ص ۱۵۷.

۳. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۲، ص ۱۵۱؛ ابن‌شعبه حرانی؛ تحف العقول؛ ص ۴۴۵.

ماهواره‌ای می‌نشینند یا بر سر سفره عروسی یا میهمانی، شراب می‌گذارند و از آن می‌نوشند و امکان رفت و آمد سالم خانوادگی با آنان فراهم نیست. در چنین مواردی به حکم احادیث پیشین، می‌توان رفت و آمد خود را با آنان کاهش داد و به مراتب حداقلی صله رحم مانند سلام کردن و احوالپرسی یا مراتب دیگر - که در ادامه خواهد آمد - اکتفا کرد تا هم از آفات رفت و آمد با آنان در امان بود و هم قطع رحم اتفاق نیفتد.

۳. حمایت قلبی و عملی از خویشاوند

مرتب سوم صله رحم، حمایت از خویشاوند است که شامل حمایت قلبی، حمایت زبانی (مانند دفاع از آبروی او)، حمایت مالی (مانند هبه و صدقه و قرض دادن) و حمایت بدنی و جانی (مانند حفظ جان او و مبارزه با دشمن او و همکاری و همیاری با او) از او می‌شود. چنانکه قرآن کریم در آیات متعددی به احسان و اعطای مال به خویشاوندان دستور داده است.^۱ این مرتبه از صله رحم، از سخت‌ترین و ارزشمندترین مراتب آن است و بیشتر آثار گفته شده برای صله رحم، برای این مرتبه است؛ زیرا صله رحم بدون حمایت از خویشاوند، مانند قالبی خشک و بی‌محتواست. اگر صله رحم به این معنا تحقق یابد، خویشاوندان را یک‌دل و یکپارچه می‌کند، توان مادی و معنوی آنان را افزایش می‌دهد و ضامن بقای حیات فرد و اجتماع است.

وصیت امیرالمؤمنین علیه السلام به فرزندش امام حسن علیه السلام

امیرالمؤمنین علیه السلام در فرازی از وصیت معروفش به امام حسن علیه السلام می‌فرماید: «وَأَكْرِمَ عَشِيرَتَكَ فَإِنَّهُمْ جَنَاحُكَ الَّذِي بِهِ تَطِيرُ وَ أَضْلُكَ الَّذِي إِلَيْهِ تَصِيرُ وَ يَدُكَ الَّتِي بِهَا تَصُولُ»^۲ و خویشاوندان را گرامی بدار که آنان بال توآند که به کمک آن می‌پری و ریشه توآند که به سویش باز می‌گردد و دست توآند که به کمکش حمله می‌بری». در این توصیه ارزشمند، پس از امر به اکرام خویشاوندان سه تشبیه زیبا برای آنان به کار رفته است که به منزله بیان علت این امر است:

۱. تشبیه خویشاوندان به بال پرواز پرندگان؛ یعنی هم‌چنانکه پرندگان به کمک بال‌هایشان پرواز می‌کنند و اوج می‌گیرند، انسان نیز به کمک خویشاوندانش می‌تواند از نظر مادی و معنوی پیشرفت کند و به اوج برسد.

۱. ر.ک: بقره: ۸۳؛ نساء: ۳۶؛ بقره: ۱۷۷؛ نحل: ۹۰.

۲. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج البلاغه؛ تصحیح صبحی صالح؛ ص ۴۰۵.

۲. تشبیه خویشاوندان به ریشه گیاهان که رشد و تغذیه‌شان به آن بر می‌گردد. هم‌چنانکه ساقه گیاه باید همیشه به ریشه‌اش متصل باشد و از آن تغذیه کند و با قطع ارتباط ساقه و ریشه، گیاه می‌خشکد و شاخ و برگش فرو می‌ریزد، کسی هم که قطع رحم می‌کند، در حقیقت تیشه به ریشه خود می‌زند و خود را نابود می‌کند.

۳. تشبیه خویشاوند به دست و بازوی انسان که به پشتوانه حمایت و یاری آنان، می‌تواند در برابر دشمنان و بدخواهان خود بایستد و بر آنان چیره شود. هم‌چنانکه فرد دست بریده، ناتوان است؛ فرد بریده از خویشاوند هم ضعیف و ناتوان است. از این رو به‌آسانی در برابر دشمنان و بدخواهان شکست می‌خورد.

آن حضرت در ادامه می‌فرماید: «وَهُمُ الْعُدَّةُ عِنْدَ الشِّدَّةِ؛ و آنان ذخیره تو در هنگام سختی‌اند»؛ یعنی می‌توانی دلگرم باشی که هنگام سختی‌ها مانند فقر و بیماری و گرفتاری، کسانی را داری که به یاری‌ات بشتابند که این امر به انسان آرامش می‌دهد. امیرالمؤمنین علیه السلام پس از امر به اکرام خویشاوندان و بیان بهره‌های پیوند با آنان، درباره سایر وظایف انسان در قبال آنان می‌فرماید: «فَأَكْرِمْ كَرِيمَهُمْ وَ عُدِّ سَقِيمَهُمْ وَ اشْرِكْهُمْ فِي أُمُورِهِمْ وَ تَبَسَّرْ عِنْدَ مَعْسُورٍ لَهُمْ؛^۱ پس کریمشان را اکرام کن و از بیمارشان عیادت کن و در کارهایشان با آنان شریک شو و هنگام سختی و تنگدستی‌شان، بر آنان آسان بگیر»؛ یعنی نسبت به آنان همان نقشی را ایفا کن که از آنان انتظار داری نسبت به تو ایفا کنند.^۲

خطبه امیرالمؤمنین علیه السلام

بعضی از افراد وقتی به ثروتی می‌رسند، چنان مستی و غرور ثروت آنان را می‌گیرد که می‌پندارند دیگر از همه بی‌نیاز شده‌اند و حتی به خویشاوندانشان هم نیازی ندارند؛ لذا رابطه‌شان را با آنان سست یا قطع می‌کنند، در حالی که چنین نیست و انسان در هر حال نیازمند حمایت و محبت

۱. ابن‌شعبه حرانی؛ تحف العقول؛ ص ۸۷. این بخش از ادامه نامه فقط در تحف العقول آمده بود، لذا از آنجا نقل کردیم.

۲. امام علیه السلام پس از آنکه در ابتدا به اکرام خویشاوندان امر کرده بود، در اینجا هم دوباره به اکرام خویشاوندان کریم امر کرده است که با مقایسه این دو عبارت و تأمل در آن‌ها، روشن می‌شود که انسان یک وظیفه عام اکرام و احترام نسبت به همه خویشاوندان، اعم از خوب و بد دارد و یک وظیفه خاص و بیشتر نسبت به اکرام خویشاوندان خوب (کریم) خود دارد.

خویشاوندان و بازگشت به اصل و ریشه خود است. امیرالمؤمنین علیه السلام در این باره می‌فرماید: «ای مردم! فرد گر چه ثروتمند باشد، از خویشاوندانش بی‌نیاز نیست که با دست و زبان‌شان از او دفاع کنند. آنان، بزرگ‌ترین گروهی هستند که از او پشتیبانی می‌کنند و اضطراب و آشفتگی او را می‌زدایند و در هنگام فرود آمدن حوادث ناگوار، پرعاطفه‌ترین مردم نسبت به او هستند».^۱ آن حضرت در ادامه درباره رسیدگی به خویشاوندان فقیر و مهرورزی نسبت به عموم خویشاوندان می‌فرماید:

هان، اگر یکی از شما در نزدیکان خود نیازمندی می‌بیند، مبدا از رفع نیاز او روی برگرداند؛ به مالی که نگاه داشتش، زیادی نمی‌آورد و مصرفش کمبودی ایجاد نمی‌کند. آن کس که دست خود را از اعطا به بستگانش ببندد، تنها یک دست را از آنان بسته است؛ ولی دست‌های فراوانی را بر خودش بسته است و کسی که پر و بال محبتش را بگستراند، دوستی بادوامی از خویشاوندانش خواهد داشت.^۲

دیدگاه روانشناختی و جامعه‌شناختی

یافته‌های علمی جدید درباره صله رحم با آموزه‌های قرآنی و روایی در این باره انطباق دارد و آن‌ها را تأیید می‌کند. برخی از روان‌شناسان معاصر^۳ نیازهای انسان را به هفت سطح اصلی تقسیم کرده‌اند که از نیازهای فیزیولوژیک مانند گرسنگی و تشنگی شروع می‌شود و با نیازهای ایمنی ادامه می‌یابد که دومین سطح از نیازهای ضروری انسان است. نیازهای ایمنی، شامل یافتن محیطی است که منظم و پایدار و به دور از استرس و اضطراب باشد و در آن محیط، انسان احساس امنیت و آرامش کند. پس از نیازهای ایمنی، نیازهای تعلق و محبت قرار دارد که سومین سطح از نیازهای ضروری انسان است و به معنای نیاز به پیوستن به دیگران، پذیرفته شدن، توجه کردن و مورد توجه قرار گرفتن است.^۴ اگر روابط خانوادگی و خویشاوندی همواره به درستی برقرار و در جریان باشد، هر سه قسم نیاز فوق تأمین می‌شود؛ چرا که کانون‌های خانوادگی و

۱. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج البلاغه؛ تصحیح صبحی صالح؛ ص ۶۵.

۲. همان.

۳. ابراهام مازلو (م ۱۹۷۰م).

۴. برای مثال ر.ک: رابرت ویلیام لاندین؛ نظریه‌ها و نظام‌های روان‌شناسی (تاریخ و مکتب‌های روان‌شناسی)؛ ص ۳۲۱-۳۲۲.

خویشاوندی، بهترین بستر برای ارضای نیازهای فوق است و انسان از بدو تولد تا هنگام مرگ، بیش از همه نیازمند توجه و حمایت پدر و مادر، برادر و خواهر، همسر و سایر بستگان است. انسان موجودی اجتماعی است که برای رسیدن به اهداف خود و کاهش موانع و مشکلات زندگی اش نمی‌تواند بدون همیاری و همکاری دیگران زندگی کند و به حمایت‌های اجتماعی نیاز دارد که این حمایت‌ها اعم از حمایت مادی، حمایت عاطفی و حمایت اطلاعاتی (مانند مشاوره و راهنمایی) است. صله رحم در تأمین هر سه بخش از این حمایت‌ها تأثیر دارد و استرس‌ها را کاهش می‌دهد.^۱

۴. ترک آزار و اذیت

چهارمین مرتبه که در روایات برترین مرتبه دانسته شده، ترک آزار و اذیت خویشاوند است و شامل هر نوع آزار و اذیت زبانی و عملی مثل گله کردن‌های بیجا، غیبت، بدگویی، تجسس و دخالت‌های نابجا در امور دیگران می‌شود. امام صادق علیه السلام فرمود: «عَظُّمُوا كِبَارَكُمْ وَ صَلُّوا أَرْحَامَكُمْ وَ لَيْسَ تَصَلُّوهُمْ بِشَيْءٍ أَفْضَلَ مِنْ كَفِّ الْأَدَى عَنْهُمْ»^۲ بزرگسالان را بزرگ بدارید و با خویشاوندان پیوند داشته باشید و با چیزی برتر از خودداری از اذیت آنان با آنان صله رحم نمی‌کنید». افزون بر ترک آزار و اذیت، تحمل آزار و اذیت‌های خویشاوندان و عفو و گذشت از آنان نیز از اموری است که به تحکیم روابط خویشاوندی می‌انجامد و خود، قسمی از صله رحم است.

ب. آسیب‌شناسی صله رحم در عصر حاضر

با توجه به آنچه در باب مراتب صله رحم گفتیم، در این بخش چند آسیب مهم صله رحم را با تأکید بر آسیب‌های عصر حاضر بیان می‌کنیم.

۱. قطع ارتباط با خویشاوند

قطع کامل ارتباط با خویشاوند، یکی از آسیب‌های همیشگی صله رحم است. چه بسا خویشاوندانی که به سبب مسائل مختلفی مانند تقسیم ارث و دعواهای خانوادگی، حسادت و

۱. ر.ک: محمدرضا احمدی؛ «نقش صله رحم در بهداشت روانی»؛ ماهنامه تخصصی معرفت؛ شماره ۴۶، سال دهم، مهر ۱۳۸۰، ص ۳۱-۳۷.

۲. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۲، ۱۶۵ و ص ۱۵۱؛ ابن‌شعبه حرانی؛ تحف العقول؛ ص ۴۴۵.

تنگ‌نظری یا انتظارات و توقعات بیجا و یا نداشتن گذشت و تحمل یکدیگر، با هم قهر می‌کنند و حتی تحمل دیدن و شنیدن صدای همدیگر را هم ندارند. گاه کینه و کدورت‌ها را تا پایان عمر در دلشان نگه می‌دارند و آن‌ها را با خود به گور می‌برند!

اسلام ضمن مخالفت با چنین رویه‌ای، به گذشت و شکیبایی در روابط خویشاوندی و نهی از قطع رحم به صورت مطلق، توصیه و پیامدهای فراوانی برای آن بیان می‌کند که از جمله آن‌ها کوتاه شدن عمر و کاهش روزی و ثروت است. در حدیثی از امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است که انسان، کیفر قطع رحم و پاداش صله رحم را در همین دنیا و پیش از مرگ هم می‌بیند و حتی اگر قومی بدکار با یکدیگر پیوند داشته باشند، اموالشان رشد می‌کند و ثروتمند می‌شوند؛ در حالی که اگر قومی قسم دروغ بخورند و قطع رحم کنند، سرزمینشان از اهلیش خالی، و نسلشان قطع می‌شود.^۱ روایات دیگر ضمن تأکید بر تأثیر قطع رحم در کوتاه شدن عمر، گویای آن است که گاه به سبب قطع رحم، سی سال از عمر فردی کاسته می‌شود یا به سبب صله رحم، سی سال بر عمرش افزوده می‌شود.^۲

تا که گردد مدت عمر تو بیش	رُو به پرسیدن ^۳ بر خویشان خویش
بی‌گمان نقصان پذیرد عمر او	هر که گرداند ز خویشاوند رو
جسم خود قوت عقارب می‌کند	هر که او ترک اقارب می‌کند
بدتر از قطع رحم چیزی مدان	گرچه خویشان تو باشند از بدان
نامش از روی بدی افسانه شد ^۴	هر که او از خویش خود بیگانه شد

از دیگر آثار قطع رحم، حسابرسی دشوار در روز قیامت است که در برخی آیات و روایات بیان شده است^۵ و مجال شرح آن نیست.

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۲، ص ۳۴۷.

۲. ر.ک: همان، ص ۳۴۶، ج ۲؛ ص ۱۵۲-۱۵۳، ح ۱۷ و ح ۱۴؛ ص ۱۵۰، ح ۳؛ ص ۱۵۵، ح ۲۰-۲۱؛ ص ۳۴۶-۳۴۸، ح ۳ و ۷.

۳. احوالپرسی.

۴. عطار نیشابوری؛ پندنامه؛ در بیان صله رحم و زیارت خویشاوندان.

<https://ganjoor.net/attar/pandname/sh/75>

۵. ر.ک: رعد؛ ۲۱؛ محمد بن مسعود عیاشی؛ کتاب التفسیر؛ ج ۲، ص ۲۰۸؛ محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ص ۱۵۵.

۲. ترک حمایت از خویشاوند

یکی از آسیب‌های روابط خویشاوندی در عصر حاضر، محدود شدن صله رحم در بسیاری موارد به احوالپرسی و دید و بازدید و کوتاهی در یاری مالی و بدنی یکدیگر است. این در حالی است روایات به یاری مالی و بدنی به عنوان جزئی از صله رحم تأکید دارند؛ چنانکه امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ آتَاهُ اللَّهُ مَالًا فَلْيَصِلْ بِهِ الْقَرَابَةَ؛ کسی که خدا مالی به او داده است، باید با آن با نزدیکان خود پیوند داشته باشد». اگر صله رحم به معنای واقعی کلمه تحقق یابد، بسیاری از مشکلات مالی و غیر مالی گروه خویشاوندی مانند هزینه‌های خوراک، پوشاک، مسکن، ازدواج و جهیزیه، درمان، بدهکاری (مانند دیه و مهریه و جز آن) حل می‌شود. متأسفانه امروزه در جامعه ما و به تقلید از جوامع غربی، حمایت‌های خویشاوندی به شدت کاهش یافته و مراجعه به بانک‌ها، بیمه‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری افزایش یافته است. در حالی که در برخی از مناطق مانند بخش‌هایی از حجاز و عراق که هنوز زندگی عشیره‌ای وجود دارد، همدلی و همبستگی سبب شده هم مشکلات مالی‌شان را با کمک عشیره حل می‌کنند و هم اگر کسی متعرض افراد قبیله آنان شود، افراد دیگر به دفاع از او بر می‌خیزند که اگر این کار فارغ از تعصبات کورکورانه قومی و قبیله‌ای و در راه دفاع از حق و عدالت انجام شود، بسیار ارزشمند است.

۳. اسراف، تجمل‌گرایی و تکلف

امروزه یکی از آسیب‌های دید و بازدیدهای خویشاوندی، اسراف و تجمل‌گرایی و تکلفات بیهوده است؛ چه تکلفات مرتبط با پذیرایی از خویشاوندان مانند تنوع غذایی و پهن کردن سفره‌های رنگین و چه تکلفات مرتبط با امور حاشیه‌ای و زائد مانند اهتمام بیش از حد به تزئین خانه و نظافت آن و نوع پوشش و آرایش. این تکلفات، صفا و صمیمیت‌ها و رفت و آمدها را کاهش می‌دهد و انگیزه‌های الهی صله رحم را از بین می‌برد و فخر و ریا و چشم و هم‌چشمی و خصومت را جایگزین آن می‌کند.

۴. تضعیف پیوند با خویشاوند

یکی از آسیب‌های صله رحم در عصر حاضر، اختصاص دادن بیشتر وقت مفید برای کسب درآمد بیشتر و افزایش سطح رفاه خود و خانواده است که به طور طبیعی توجه به خویشاوندان و

۱. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج البلاغه؛ ص ۱۹۸؛ محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۴؛ ص ۳۲.

رفت و آمد در سطح مطلوب با خویشاوندان کاهش می‌یابد و صله رحم نیز بسیار ضعیف و محدود برگزار می‌گردد. این پدیده در جوامع غربی به شکل حادثتری وجود دارد تا جایی که به قطع روابط و احساس تنهایی و مرگ عاطفه‌ها و انواع بیماری‌های روانی همچون افسردگی منجر شده است. همچنانکه کسب و کار از اسباب ظاهری جلب روزی است، صله رحم نیز از اسباب غیبی جلب روزی است و می‌توان از راه رفت و آمد بیشتر و روابط گرم و صمیمانه با خویشاوندان به دست آورد.

۵. زیاده‌روی در استفاده از وسایل ارتباطی

یکی از آسیب‌های رفت و آمدهای خویشاوندی در عصر حاضر، سرگرم شدن با وسایل ارتباطی مانند گوشی و تبلت و تلویزیون، به جای ارتباط و گفتگوی صمیمی و سازنده با یکدیگر است. این امر سبب می‌شود رفت و آمدهای خویشاوندی نتیجه مطلوب مثل انس و الفت و محبت و زمینه‌سازی برای یاری و حمایت از یکدیگر را نداشته باشد.

فهرست منابع

کتاب

۱. ابن‌شعبه حرانی، حسن بن علی؛ تحف العقول؛ تحقیق علی اکبر غفاری؛ چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق.
۲. رابرت ویلیام لاندین، نظریه‌ها و نظام‌های روان‌شناسی (تاریخ و مکتب‌های روان‌شناسی)، ترجمه: یحیی سیدمحمدی، چاپ پنجم، تهران، نشر ویرایش، ۱۳۸۸.
۳. شریف الرضی، محمد بن حسین؛ نهج البلاغه؛ تحقیق: صبحی صالح؛ چاپ اول، قم: هجرت، ۱۴۱۴ق.
۴. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تحقیق و تصحیح: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی؛ چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ق.
۵. عیاشی، محمد بن مسعود؛ کتاب التفسیر؛ تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی؛ چاپ اول؛ تهران: چاپخانه علمیه، ۱۳۸۰ق.
۶. احمدی، محمدرضا؛ «نقش صله رحم در بهداشت روانی»؛ ماهنامه تخصصی معرفت، شماره ۴۶، سال دهم، مهر ۱۳۸۰، ص ۳۷-۲۹.

سایت

سایت گنجور؛ دیوان عطار، پندنامه. <https://ganjoor.net/attar/pandname/sh/75>